

HOLOCAUST BIBLIOTHEEK

Stephan Lehnstaedt

De kern van de Holocaust

*Belzec, Sobibor, Treblinka en
Aktion Reinhardt*

uitgeverij
Verbum

De kern van de Holocaust

Stephan Lehnstaedt

De kern van de Holocaust

Belzec, Sobibor, Treblinka en Aktion Reinhardt

Vertaling Rob Pijpers

Deze publicatie is een samenwerking tussen Uitgeverij Verbum
en Stichting Auschwitz te Brussel.

© 2021 Uitgeverij Verbum en Stephan Lehnstaedt
Vertaling: Rob Pijpers
Redactie: Vitataal, Feerwerd

ISBN 9789493028364
Meer informatie: verbum.nl

Stichting Auschwitz is een studie- en documentatiecentrum gelegen te Brussel, België.
info@auschwitz.be / www.auschwitz.be

INHOUDSOPGAVE

BEZOEK AAN TREBLINKA Een plek om te bidden en te huilen	7
1. DE POOLSE JODEN TIJDENS DE HOLOCAUST, 1939-1942	15
2. VAN 'EUTHANASIE' TOT <i>AKTION REINHARDT</i> De ontstaansgeschiedenis van de genocide, 1940-1942	29
3. MASSAMOORDENAARS Duitse daders en hun helpers	39
4. <i>FORM FOLLOWS FUNCTION</i> De bouw van Belzec, Sobibor en Treblinka	53
5. <i>AKTIONEN</i> De liquidatie van de getto's in Polen en de deportaties naar de vernietigingskampen.	63
6. VERNIETIGING De massamoord middels gas en het wegwerken van de lijken	77
7. IN DE HEL Leven en overleven in het vernietigingskamp	91
8. REDDING!? Opstanden en ontsnapping uit de vernietigingskampen	107
9. EEN PUBLIEK GEHEIM Wetenschap van <i>Aktion Reinhardt</i>	123

10. HET EINDE	
<i>Aktion Erntefest</i> en de ontmanteling van de vernietigingskampen	135
11. GOEDE ZAKEN	
De balans van de ss en de ‘gouden oogst’ van de Polen na 1944	145
12. GERECHTIGHEID?	
De veroordeling van de daders na 1945	155
13. DIT IS NIET AUSCHWITZ	
Gedenken en gedenkplaatsen	167
UIT HET OOG, UIT HET HART	
Het succesvol vergeten van een genocide	177
DANKWOORD	181
LITERATUUR	183
NOTEN	191
PERSONENREGISTER	205

BEZOEK AAN TREBLINKA

EEN PLEK OM TE BIDDEN EN TE HUILEN

Treblinka is een rustige plaats, zo'n 80 kilometer noordoostelijk van Warschau gelegen, afzijdig van doorgaande verkeerswegen en toeristische routes. Niets in de dichte dennenbossen verraadt iets van de gruwelijke gebeurtenissen die daar ruim driekwart eeuw geleden plaatsvonden: op 22 juli 1942 begon de Duitse bezetter met de deportatie van Joden uit het getto in Warschau, om hen in het vernietigingskamp Treblinka te vergassen. Tot november 1943 vermoordden de Duitsers hier bijna 900.000 mensen uit de getto's in het bezette Polen, verbrandden de lijken en begroeven de as. Tegenwoordig herinneren een kleine gedenkplaats, een gedenkteken en symbolische, uit beton nagebouwde spoorbielzen aan de Holocaust.

Slechts weinig bezoekers komen hiernaartoe. In deze stille Oost-Poolse provincie heb je de gedenkplaats meestal voor jezelf. In het warme licht van een nazomerdag lopen we over een reusachtig massagraf, wandelen we onder vrolijk vogelgeketter over de as van honderdduizenden. De merkwaardige rust en stilte zijn ongemakkelijk en overweldigend tegelijk. Hoe is het mogelijk dat de nauwelijks voorstelbare daden geen sporen nalieten?

Maar we laten ons misleiden. Er zijn getuigen, daar waar je ze niet vermoedt: de bomen zijn de laatste erfenissen van de moordenaars. De dennen werden aangeplant om te verhullen, om er zogezegd gras over te laten groeien. De daders zijn in Treblinka zelfs verantwoordelijk voor de gewijde stilte. Dit is een plek die je aan de mensheid doet twijfelen. Een plek waar je alleen nog kunt huilen of bidden. Treblinka is niet het enige bijna vergeten vernietigingskamp. Nog afgelegener, nog minder goed bereikbaar en nog onbekender zijn

Belzec en Sobibor, op luttele kilometers van de tegenwoordige grens met Oekraïne en Wit-Rusland. Er komen zelden bezoekers. Ook hier valt niets te zien, alleen bomen en een klein gedenkteken herinneren aan de gruwelen. Net als in Treblinka werd op deze plaatsen in het voorjaar van 1942 onder de deknaam *Aktion Reinhardt* ('Actie Reinhardt') een begin gemaakt met de systematische moord op Joden – of beter gezegd: op die mensen die de Duitsers als 'Joden' beschouwden. Ze waren vooral afkomstig uit het *Generalgouvernement* Polen en het district Białystok, maar ook uit andere landen van het bezette Europa. In Belzec waren bijna een half miljoen, in Sobibor bijna 200.000 slachtoffers te beklagen. Wat resteert van dit kernhoofdstuk van de Holocaust? Bij elkaar opgeteld, inbegrepen degenen die omkwamen in de getto's of in de deportatietreinen, zijn het in totaal minstens 1,8, misschien zelfs 2 miljoen doden. Alle namen of zelfs maar de precieze aantallen zullen we nooit kennen – zo grondig hebben de moordenaars hun sporen uitgewist. Ook daarom is *Aktion Reinhardt* tegenwoordig nog amper bekend, ondanks haar omvang. In het Duitse taalgebied verschenen de laatste jaren weliswaar nieuwe studies over detailspecten, maar het enige omvattende overzicht – in het Engels – dateert van 1987.¹ In het Nederlandse taalgebied verscheen recentelijk *De Nazi Moordfabrieken – Chelmno, Belzec, Treblinka, Sobibór* (2017), een fotoboek met afbeeldingen uit heden en verleden van deze vier vernietigingskampen, aangevuld met getuigenverklaringen en andere teksten.

Wereldwijd staat Auschwitz symbool voor de moord op de Joden. Hier hebben de Duitsers meer dan een miljoen mensen vermoord, meer dan op welke andere plaats ook. Het poortgebouw met het aankomstperron is allang een icoon geworden, de reusachtige vlakke met haar afrasteringen, barakken en overblijfselen van de gaskamers is een monument tegen het vergeten. De toeloop van bezoekers is intussen zo groot dat je van tevoren kaartjes moet kopen. Jaarlijks komen meer dan anderhalf miljoen mensen naar Auschwitz. Treblinka, het bekendste kamp van *Aktion Reinhardt*, ontvangt minder dan tweehonderd bezoekers per dag, hoewel het

terrein de klok rond vrij toegankelijk is. In Belzec komen zelfs minder dan honderd bezoekers per dag; de gedenkplaats in Sobibor moest in 2012 uit geldgebrek de deuren sluiten.

In totaal zouden minder dan 150 mensen Belzec, Sobibor en Treblinka overleven. Inmiddels zijn ze allemaal overleden. Maar wie anders dan zij zou ons moeten aansporen de herinnering aan de slachtoffers levend te houden? Hebben de Duitsers hiermee aan de rand van Europa de ‘perfecte’ misdaad begaan, waarvoor geldt: uit het oog, uit het hart? Dat zou des te tragischer zijn omdat *Aktion Reinhardt* de eigenlijke kern van de Holocaust belichaamt: de vrijwel volledige vernietiging van de Poolse Joden, de moord op bijna 2 miljoen mensen, nagenoeg zonder zichtbare sporen achter te laten. Een monsterlijke daad, die niet zoals in Auschwitz tot op de dag van vandaag zichtbaar is gebleven in een gigantisch kampencomplex voor tienduizenden dwangarbeiders, maar zich juist manifesteert in de afwezigheid van zichtbare overblijfselen. Zo staat *Aktion Reinhardt* voor de kwintessens van de haat en het Duitse antisemitisme. Het was pure vernietiging zonder enigerlei ‘nuttig gebruik’.

Dit boek verhaalt de geschiedenis van *Aktion Reinhardt* en haar slachtoffers – de Joden uit Polen en andere Europese landen. In Polen zetten de Duitsers vanaf september 1939 hun antisemitische programma stap voor stap om in genocide. De massamoord op industriële schaal die begon in het voorjaar van 1942, werd niet in Auschwitz ‘uitgevonden’, maar in en voor Belzec. Daarna perfectioneerden zeer gedreven daders geleidelijk de dodingsmethoden. Een blauwdruk voor de Holocaust ontbrak; deze was alleen mogelijk omdat de gezamenlijke Duitse leiding vastbesloten was de Joden te vernietigen.

Mannen als Christian Wirth en Franz Stangl lieten treinen met soms wel vijfduizend mensen, die in veewagens opeengepakt waren, binnen luttele uren leegmaken – ze dreven de slachtoffers in gaskamers, die functioneerden met de simpele, brute efficiency van motoruitlaatgassen. Het wegwerken van de lijken was nog de grootste uitdaging voor de daders. De gaskamers konden in iets

meer dan twintig minuten tweeduizend mensen doden; het begraven van de lijken in massagraven was veel tijdrovender. De groeves met halfvergane lichamen stonken afschuwelijk en – nog erger – waren het onweerlegbare bewijs voor de misdaad. Daarom werden de lijken vanaf eind 1942 opgegraven en verbrand op gigantische brandstapels. Opnieuw konden de moordexperts trots zijn op hun doodsimpele oplossingen.

Aktion Reinhardt liet een geoliede samenwerking zien tussen gewetenloze overtuigingsdaders en ‘doodgewone mannen’ in overheidsdienst, van de Duitse Spoorwegen en de politie, die zonder een moment te aarzelen de Joden vanuit de getto’s richting vernietiging stuurden. Vanuit Lublin leidde ss- en politie leider Odilo Globocnik de hele operatie in goede banen. De sluitende organisatie maakte het mogelijk dat in elk van de kampen slechts zo’n twintig Duitsers bij de moorden betrokken waren. Zij konden terugvallen op collaborerende voormalige krijgsgevangenen uit het Rode Leger, van wie de in Sobibor actieve John (Iwan) Demjanjuk de beruchtste zou worden. Deze arbeidsdeling met de onderdrukte Europese volkeren bij de moord op de Joden vormt een wezenlijk aspect van de Holocaust. Het kon allemaal gebeuren omdat uiteindelijk niemand zijn stem verhoef. Men hield zich doof voor de doodskreten van de slachtoffers, hoewel velen ooggetuige waren. Er zijn talloze berichten van Joodse, Poolse en Duitse verzetsstrijders, maar ook exemplarische getuigenissen van gewone soldaten en van mannen en vrouwen op doorreis die het publieke geheim konden bevestigen. De details bleven voor hen verborgen, maar de omvang van de genocide schatten ze vaak verbazend nauwkeurig in. De gruwelen in de kampen zelf worden beschreven in de berichten van de weinige overlevenden. Ze schilderen vertwijfeling en overlevingsdrang, en vinden woorden voor het onvoorstelbare, voor wat sprakeloos maakt. In Auschwitz vonden ‘selecties’ plaats die bepaalden wie geacht werd werk te verrichten en wie vermoord moest worden, wie deel moest nemen aan onmenselijke pseudowetenschappelijke experimenten en wie moest helpen grote ss-bedrijven draaiende te houden. *Aktion Reinhardt* daarentegen had slechts een beperkt

aantal ten dode opgeschreven slaven nodig voor de ‘verwerking’ van de Joden uit de deportatietreinen. In de ogen van de daders dienden de slachtoffers geen enkel verder nut. Zelfs de roof van hun bezittingen was een bijkomstigheid die de onkosten hielp dekken – de bouw van de kampen kostte geld, de treinen van de Duitse Spoorwegen reden niet gratis en je kon er je zakken mee vullen. De kans op overleving was nagenoeg nul. Daarom sloten Joden in Treblinka en Sobibor zich aaneen om verzet te plegen. In Treblinka vond op 2 augustus 1943 min of meer toevallig een enigszins ongeorganiseerde opstand plaats. De opstand in Sobibor op 14 oktober 1943 daarentegen was met bijna militaire precisie voorbereid. Uiteindelijk zouden slechts iets meer dan zestig uitgebroken gevangenen overleven, maar ze hadden een signaal afgegeven: de daders werden nu beducht voor de slachtoffers. Ze staakten de genocide in de kampen van *Aktion Reinhardt* en gebruikten daarvoor alleen nog Auschwitz.

Ontvluchte gevangenen zoals Toivi Blatt (Sobibor) en Chil Rajchman en Samuel Willenberg (Treblinka) stelden na 1945 alles in het werk om de moordenaars voor de rechter te brengen, samen met enkele anderen. Maar pas in de jaren zestig waren politie en justitie in Duitsland van zins systematisch onderzoeken in te stellen en processen aan te spannen. Mede dankzij de verklaringen van de voormalige kampingezetenen kwam het tot zoiets als een late gerechtigheid, al werden lang niet alle ss’ers bestraft. Een tragische afloop kende de zaak Belzec. Hier waren slechts drie overlevenden, van wie alleen Rudolf Reder, een in 1881 in Lemberg (het tegenwoordige Oekraïense Lviv) geboren zeepfabrikant, verklaringen aflegde voor een Duitse rechtbank. De Duitse rechters oordeelden dat dit niet volstond voor een veroordeling en spraken de beklaagden vrij. Dit is slechts een van de schrijnende voorbeelden van de naweeën van de Holocaust. Al in 1944, vlak na de doortocht van het Rode Leger, begonnen talloze Polen de voormalige kampterreinen regelrecht om te woelen op zoek naar begraven kostbaarheden. Het was de ‘gouden oogst’ na de genocide. De nieuwe Volksrepubliek stond hier machteloos tegenover, al stelden bevlogene officieren

van justitie tegelijkertijd omvangrijke onderzoeken in naar de Duitse misdaden.

Deze onderzoeken liepen echter op niets uit. In Duitsland toonde men geen belangstelling en Polen slaagde er niet in de daders in handen te krijgen. Bovendien waren de tegenover Joden gepleegde misdaden simpelweg minder belangrijk dan de misdaden die tegenover de ‘eigen’, ‘Poolse’ bevolking begaan waren. Dit alles had zijn weerslag op de nagedachtenis ervan: het merendeel van de weinige overlevenden was naar de Verenigde Staten of Israël geëmigreerd en daardoor kregen Auschwitz en Majdanek prioriteit als gedenkplaatsen van het Poolse martelaarschap. In Treblinka, Belzec en Sobibor werden pas in de jaren zestig gedenktekens opgericht, musea volgden nog veel later. De Bondsrepubliek en de DDR toonden zich ongeïnteresseerd – pas in 2018 stelde Duitsland voor de eerste maal geld beschikbaar voor de kampen van *Aktion Reinhardt* en het levend houden van de herinnering aan de moorden.

Nog in 2013 wees de regering van de Bondsrepubliek financiële betrokkenheid bij Sobibor af, met als argument dat er geen Duitse slachtoffers waren geweest. Een dergelijk standpunt van de dader-natie is op zich al absurd. Het is bovendien onjuist, want hoewel *Aktion Reinhardt* in de eerste plaats beoogde Poolse Joden te vermoorden, liet Adolf Eichmann ook vanuit West-Europa treinen naar het oosten rijden. Er bevonden zich dan ook circa 25.000 Duitse en Oostenrijkse Joden onder de slachtoffers van Sobibor. Andere in Sobibor en beide andere kampen gedode Joden waren afkomstig uit Griekenland, Joegoslavië, het Rijksprotectoraat Bohemen en Moravië (het tegenwoordige Tsjechië), Slowakije, Frankrijk en Nederland alsook Wit-Rusland en Litouwen. Voorts werden circa tweeduizend Sinti en Roma vermoord. Ook die Europese dimensie van deze volkerenmoord is veelal op de achtergrond geraakt. Rachel Auerbach, de vermaarde historica en eerste kroniekschrijver van Treblinka, schreef al in 1947 over het problematische van een gepaste herdenking. De omvang van de misdaad was te onvoorstelbaar, de leemten die de genocide had achtergelaten, waren te groot. Hoe kun je op een daarvoor geëigende manier bijna 2

miljoen individuen gedenken en over hen schrijven?! Het kwam Auerbach voor als een onmogelijke opgave:

Tot degenen die in mijn verslag ontbreken, behoort Halina Czechowicz, het zevenjarige meisje in Treblinka, het kleine Joodse meisje dat luttele minuten voor ze stierf groot werd. Toen haar vader en zij afscheid van elkaar namen, legde zij haar hoofd op zijn schouder, niet om aan zijn borst troost te zoeken of om haar ogen een ogenblik te verstoppen voor de dood die zij al had gezien. Nee, hij was degene die zij troost en kracht wilde geven. 'Papa, niet bang zijn! Papa, maak je geen zorgen!' zei ze, en: 'Hier is mijn horloge. Neem het! Jij blijft leven en daarom krijg jij het.'

Voor Rachel Auerbach verzinnebeeldt dit ogenblik, deze lotsbeschikking, Treblinka:

Ook ik kan het kleine meisje horen en zien. De tranen die ze niet vergoot omdat ze niet wilde dat haar vader leed, vloeien in mijn hart tot mijn stervensuur.²

Stephan Lehnstaedt

De kern van de Holocaust

*Belzec, Sobibor, Treblinka en
Aktion Reinhardt*

Ruim dertig procent van de Nederlandse Holocaustslachtoffers (ca. 33.500) werd vergast in het vernietigingskamp Sobibor. Hierdoor is Sobibor een belangrijk onderdeel van de Nederlandse Holocaust.

Kamp Sobibor was een onderdeel van *Aktion Reinhardt* die op 15 maart 1942 van start is gegaan. Deze *Aktion*, genoemd naar de hoge SS'er Reinhardt Heydrich, behelsde de bouw en werking van drie kampen (Belzec, Sobibor en Treblinka) die alleen voor de vernietiging van Joden zijn ontworpen, in het bijzonder het vermoorden van de Poolse Joden. Maar er was ook capaciteit voor Joden uit andere landen.

Tot november 1943 zijn ongeveer twee miljoen mensen in de *Aktion Reinhardt*-kampen vergast en verbrand. Daarna werden de kampen snel afgebroken en werden zoveel mogelijk sporen gewist. Minder dan 150 Joden hebben de Holocaust en deze vernietigingskampen overleefd. Slechts twee Nederlandse vrouwen wisten Sobibor te ontvluchten, waarvan Selma Engel-Wijnberg de bekendste was.

De *Aktion Reinhardt*-kampen hebben nooit de belangstelling gehad die Auschwitz-Birkenau (de 'hoofdstad van de Holocaust') ten deel is gevallen. Stephan Lehnstaedt corrigeert dit onvolledige beeld met deze compacte doch indringende studie.

9 789493 028364

